

FÂRÂBÎ MANTIĞININ KÖKLERİ

NİHAD KEKLİK

KISALTMALAR VE BİBLİYOĞRAFYA

- Adivar. A. Adnan, *Fârâbî* madd. (İslâm Ansiklopedisi, c.IV, s. 451 — 69)
- Aristoteles , *Art rhétorique et art poétique*, traduction nouvelle avec texte, par Jean Voilquin et Jean Capelle, Paris 1944.
- ayn. mll. , *Rhétorica*, terc. W. Rhys Roberts, New-York (BWA, s. 1317—1451)
- ayn. mll. , *De Poetica*, terc. Ingram Bywater, New-York 1941. (BWA, 1453—1487)
- ayn. mll. , *Topica*, terc. W. A. Picard-Cambridge, New-York, 1941. (BWA, s. 187—206) ; ayr. terc. J. Tricot, Paris, 1953.
- ayn. mll. , *La Métaphysique*, terc. J. Tricot, Paris, 1953 ayr. terc. D. Ross, *Metaphysica*, New-York, 1941. (BWA, s. 631—926)
- Ateş, Ahmet , *Fârâbî'nin eserlerinin bibliyografyası (Fârâbî tetkikleri I: s. 111—126)* İstanbul, 1950
- Bréhier, Emile , *Histoire de la philosophie*, Paris, 1948
- Brockelmann, Carl *Geschichte der arabischen Litteratur*, 1 — 2 Weimar Berlin, 1898 = GAL.
- ayn. mll. , *GAL, Suppl. 1—3*, Leiden, 1937—40
- BAW. , *The basic works of Aristotle*, edited and with an introduction by Richard Mc Keon, New-York, 1941. (=Dieterici)
- Dieterici, Fr. , *Alfarabi's philosophische Abhandlungen*, nşr. Fr. Dieterici, Leiden, 1890.
- Elias , *In categorias*, nşr. Busse (C. A. G., XIII, 1).

- Fārābî, abu Naşr , *Kitāb 'Isāğucî*, el yazması, Hamidiye, no. 812 (= Millet Ktp.), ayr. Feyzullah Ef. no. 1882, (= Millet Ktp.); ayr. Emânet no. 1730, (= Topkapı, Saray Ktp.)
- ayn. mll. , *Kitāb fî mâ yanbağî kabla ta'allum al-falsafa*, (Dieterici, s. 49—55)
- ayn. mll. , *Kitāb al-tawtî'a fî 'l-Mantık* (yazma Hamidiye nr. 812)
- ay. mll. , *Risāla fî fadīlat al-'ulūm*, nşr. Haydarabad, 1340.
- ayn. mll. , *İhsa' al-'ulūm*, nşr. Osman Amin, Kahire, 1934 = terc. Ahmet Ateş, *İlimlerin Sayımı*, M. V. Klâsikler serisi, Ankara, 1955.
- ayn. mll. , *Al-Samarat, al-mardıya, fî ba'd al-risālat al-fārābiyya*, = Alfārābî's philosophische Abhandlungen, nşr. Dieterici, Leiden, 1890
- ayn. mll. , *Risāla lil' mu'allim al-sānî fî cavāb masā'il su'ila 'anhā* (Dieterici s. 84—103)
- Hamelin, O. , *Le Système d'Aristote*, publ. par L. Robin, Paris, 1920.
- Barthélemy St. Hilaire. İzmirli Hakkı , *Felsefe-i İslâmiye Tarihi*, : al-Kindî, İst. 1926
- Madkour, İ. , *L' Organon d'Aristote dans le monde arabe*, Paris 1924
- Moraux, Paul , *Les Listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain, 1951
- Johannes Philopponi, , *In Categorias*, nşr. Busse (C. A. G. XIII, 1)
- Robin, Leon , *La Pensée grécque*, Paris, 1948
- Steinschneider, M. , *Alfarabi, des arabischen Philosophen, Leben und Schriften* (Memoire de l'Acad. imperiale des Sciences de St. Petersbourg) Berlin, 1858
- Van den Bergh , *Mantık madd. İslâm Ansiklopedisi. cz. 72, s. 307 — 310*

I — FÂRÂBÎ'DEN ÖNCEKİ İLİMLER TASNİFİ ve MANTIK

a) Aristoteles, *Organon*'nun V. kitabı olan *Topika*'da bütün felsefe meselelerini ahlâkî, fizik ve lojik olmak üzere başlıca üç gurup halinde toplamaktadır¹. Bununla berâber Grek filozofu bu ilkel sınıflama üzerinde direnmiyerek ve bunu «varlıkları kabataslak içine alan» bir tarif sayarak,² sonradan başka bir tasnif daha vermiştir. Şöyle ki, yine adı geçen bu eserinde³ ilimler «theoretik, pratik ve poetik» diye üçe ayrılmış görünüyor. Dikkat edilecek olursa, bu tasnifte önce bilmek (γνῶσις), sonra bu bilgiyi fi'îl hâline getirmek (Πραξις) ve nihâyet kendisinden birşeyler yaratmak (Ποίησις) ilimleri bir sıralanma içinde belli olmaktadır. İşte Aristoteles bu tasnifi *Metafizika* adlı eserinde de ayden kabul ve tekrar etmiştir⁴.

Bütün bunları şematik olarak göstermek isterssek durum şöyledir :

İşte burada görüldüğü gibi «Matematik» ilmi bir yana bırakılacak olursa, bu tasnif içinde mantık zikredilmemiştir. Her nedense Aristoteles bu tasnifte mantık ilmini boşlukta bırakmış

¹ Aristoteles, *Topica* (W. A. Picard - Cambridge) ch. XIV : 105b (19—20)

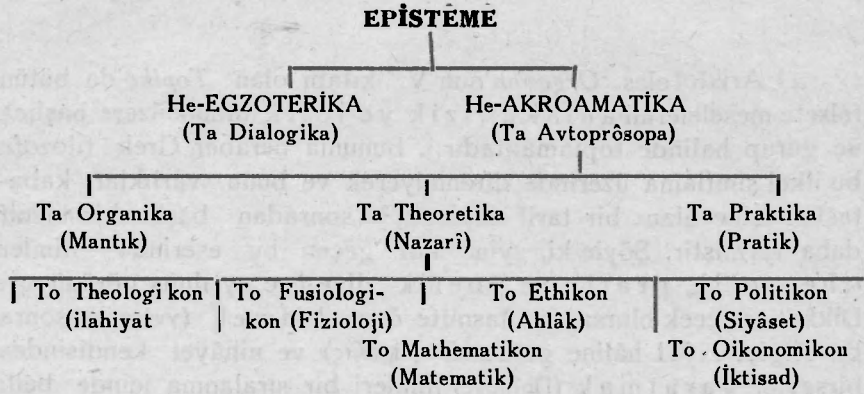
² Arist., ὡς τυπῶ περιλαβεῖν

³ Arist., aynı eser., 145a (14 — 18)

⁴ Arist., *La Métaphysique* (Tricot), c. 1, s. 328, not. 1; ayr. c. 2, K, 7 : 1063 b (36 —), 1064 b (6)

ve yerini göstermemiştir. Bununla beraber Aristoteles'in mantık'a verdiği büyük önem dikkate alınacak olursa, onun bu ilmi kendi sisteminin bir parçası saymadığına ihtimâl vermek güç olur¹.

b) Aristoteles'ten sonrakilere gelince: İskenderiyeli şârihler Aristo ilimlerini şu tertibe sokmuşlardı:²

İmdi Aristo'nun, sistemi içinde yerini göstermediği «mantık» (*Organon*), ilk defa olarak İskenderiyeli şârihlerin tasnifinde en başta zikredilmiştir. Yalnız *Organon* deyince bundan sâdece, bu ismin topladığı altı tane kitap (yâni: *Kategoriler*, *Peri-erme-neias*, *Birinci ve İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistika*) anlaşıl-mak icâb ettiği halde, ilk Grek şârihlerinden itibâren *Organon*'a Aristonun iki ayrı kitabı olan «*Rhetorika*» ve «*Poetika*» kitapları-nın da ilâve edildiği göze çarpmaktadır.

İşte bu husus, araştırılması ve üzerinde durulması icâb eden bir mesele teşkil ediyor. Çünkü ilerde de görüleceği gibi, İslâm Mantığı da, Aristo Organonu ile birlikte *Rhetorika* ve *Poetika* kitap-larını mantığın en son iki bölümü olarak telâkkî ediyordu. İslâm filozoflarının bu görüşlerinin, hangi esaslara dayandığını tesbît etmek tabiatiyle zorunludur.

İskenderiyeliler için eski kaynaklarda dikkate çarpan bir şey vardır ki, o da *Rhetorika* ve *Poetika* kitaplarının ayrı olarak değil, fakat *Organon*'un bir «parçası» olarak gösterilmesidir. Gerçi biz-zat Aristo bu iki ilmi poetike (yâni ibdâi ilimler) zümresi

¹ O. Hamelin, *Le système.*, s. 86

² P. Mauraux, *Les listes anciennes.*, s. 147

altında toplamıştı. Ammâ yine kendisi *Rhetorika* kitabının en baş cümlesinde hatâbet san'atıyla diyalektik'in (yânî mantığın) birbiriyle olan benzerlik ve alâkasını belirtiyordu¹. Üstelik yine aynı kitapta hatâbet'le diyalektik'in (= mantığın) ortaklaşa bir takım iknâ edici deliller meydana getirmek kuvvetini incelediklerini de ilâve ediyordu².

c) Bundan başka Stoacılar da *Rhetorika*'yı mantığın bir bölümü addediyorlar³. Hermias'ın oğlu ve Proclus'ün talebesi olan Ammonius zamanında dahî, *Rhetorika* ve *Poetika* kitapları an'anevî olarak *Organon*'un bir parçasını teşkil etmişti. Maamâfih bu iki kitabın *Organon*'a bağlanmaları meselesi Grek şârihlerini bir hayli meşgûl etmişe benzemektedir. Bu şârihler arasında fikir ayrılıkları bulunmasına rağmen, adı geçen iki kitabın onlarca *Organon*'un bir kısmını teşkil ettiği muhakkaktır⁴.

d) Bunları takîp ederek Süryânîler dahî *Rhetorika* ve *Poetika* kitaplarını, Aristo felsefesinin bir parçası olduğu için, mektep'lerde birer ders kitabı olarak okutuyorlardı. Fakat bunların, mantığın bir parçası olarak ve binaenaleyh mantığa dahil olarak okutulduklarına dair elimizde kat'î deliller yoktur. Bununla birlikte Suriyelilerin, hocaları olan İskenderiyeli şârihleri bu hususta da taklît ettiklerine muhakkak nazariyle bakabiliriz.

Şu halde Aristo'nun sâdece altı bölüm ihtivâ eden *Organon* adlı mantığı, *Rhetorika* ve *Poetika*'nın da ilâve edilmesiyle, artık sekiz kitaba yükseltilmiş bulunuyordu. Yalnız, Plotinus'ün talebesi olan Porphyrius (232-304)'ün de Aristo Kategorileri'ne bir giriş olarak yazmış olduğu *Eisagoge* (εἰσαγωγή) adlı risâlesi, daha o zamanlardan itibâren meşhur olmuş ve bu, bilhassa Süryânîlerde mantık derslerinin başında okutulmağa başlanmıştı. Bu sâyede mantık, başta *Eisagôgê* olmak üzere, arkadan *Organon*'u teşkil eden altı kitap ve onlara ilâve edilmiş olan *Rhetorika* ve *Poetika* bölümleriyle dokuz kısım halinde incelenir olmuştu.

¹ Aristote, *Art Rhétorique*. (J. Voilquin et J. Capelle) s. 2: 'Ἡ ρητορικὴ ἐστὶν ἀντίστροφος τῆ διαλεκτικῆ

² Aristote, *Art Rhétorique*. A, 2, 1356a (20-23); krş. P. Moraux, *Listes anciennnes*, s. 178

³ Diogenes Laertus, VII, 41 v.d.; krş. P. Moraux, *aynı eser.*, s. 179

⁴ P. Moraux, *aynı eser.*, s. 173-180

İmdi, mantığın bu şekilde dokuz bölüm teşkil eden bir sistemle, Süryâniler vâsıtasıyla müslüman filozoflara da geçtiğini görmekteyiz. Şu halde, ilerde de görüleceği gibi, büyük Türk filozofu Fârâbî ve ondan sonra İbni Sinâ'da görülen dokuz bölüm halindeki mantık sistemi, onların orijinal bir buluşu olmayıp, belki sâdece an'ane şeklinde İskenderiyelilerden beri devam eden bir görüş'ün temsilinden ibarettir.

Nihayet burada açıklanması lâzım gelen bir mesele daha kayıyor: Bilindiği gibi Aristo'ya göre mantık, herhangi bir araştırmaya girişmezden önce öğrenilmesi zarûri olan bir ilimdir. Şu halde şârihlerin, mantığı ilmî eserlerin başına yerleştirmeleri ve onu «ilimlerin âleti» (*Organon*'u) addetmeleri, kök itibariyle Aristo'ya dayanmaktadır. Nitekim Aristonun eserlerinin en eski listesini bırakmış olan Diogenes Laertius (m. III. asır) bu hususları göz önünde tutmuş olduğu içindir ki, mantığı *akroamatik* ilimlerin başında zikretmiştir ¹.

Maamafih şunu da ilâve edelim ki, Aristodan sonraki «ilimler tasnifi» dâimâ Plâtonculuk tesiri altındadır. Çünkü her ne kadar Aristo, mantığın felsefe sistemindeki yerini açıkça tâyin etmemişse de, umûmî olarak İskenderiyeli şârihlerce bu ilim, felsefe için bir «*propedeutique*» addedilmiş görülüyor ². Muahhar Plâtoncular ve Stoalıkların tesirleriyle de mantık ilk defa olarak ilimlerin bir parçası olarak tanınmıştı. Meselâ Cicéron'un bizzat Eflâtun'a attettiği bir görüşe nazaran felsefe, «*Fizik, Ahlâk ve Diyalektik*»ten ibâret bulunuyordu ³.

Bütün bu söylediklerimizi toplayacak olursak durum şundan ibârettir: İskender al-Afrôdisî'den (m. s. II. asır) önce bu husustaki görüşler ikiye ayrılıyordu: Bir kısım şârihler mantığı felsefenin bir «parçası» (μέρος) olarak telâkki ediyordu; bir kısmı da bu ilmi bir «âlet» (= ὄργανον) olarak kabul ediyordu. İskender al-Afrôdisî, birinci görüşü temsil eden Stoalılara ve Plâtonculara değil, fakat ikincilere uyarak, mantığı felsefenin bir âlet'i ola-

¹ P. Moraux, *Les Listes anciennes*, s. 175

² P. Moraux, *Les listes anciennes*, s. 47

³ Cicéron, *Acad. post.* 1, 5, 19. krş. P. Moraux, *agnî esr.*, s. 176. Aristoteles'ten St. Thomas'ya kadar ilimler tasnifi hakkında eskimiş olmakla beraber oldukça iyi bir araştırma için bk. J. Mariétan, *Problème de la classification des sciences d'Aristote à St. Thomas*, Paris, F. Alcan, 1901; krş. Etienne Gilson, *La philosophie au Moyen-Âge*, Paris, 1952, s. 200.

rak telâkki etmişti. Çünkü ona göre mantığın yalnız konusu değil hattâ gayesi dahî (ki *isbat*'ı vücûda getirmektir), felsefî ilimlerden başkadır. Üstelik, mantık «kendi kendisi için» kullanılamaz; şu halde bu ilim başka ilimler için ancak bir «âlet» olabilecektir. İşte İskender al-Afrôdisî'den sonra bu mesele üzerinde durmuş olan hemen bütün şârihler artık bu fikri paylaşacaklardır ¹.

Eskiden beri üzerinde çok çekişmeler olmuş olan «mantık bir ilim midir, yoksa ilimler için bir âlet midir?» sorusunun cevabını bulduğumuz bu açıklamalara ve bir de bizzat «âlet» mânâsına gelen «*Organon*» deyimine bakacak olursak ² -her ne kadar bu isim onun tarafından kullanılmamışsa da- Aristoda mantık ilmi, başka ilimlere girişmezden önce sâhip olunması gereken bir umûmî bilgi, hattâ bir «metodoloji» olarak anlaşılabilir ³. Fakat Aristodan sonra Stoacılar bu görüşten ayrılıp, mantığı felsefenin bir âleti değil, fakat bir parçası ve disiplini olarak kabul etmişlerdi ⁴. İşte İskender al-Afrôdisî de, biraz yukarıda dediğimiz gibi, Aristoya sâdık kalarak, Stoacıların, mantığı felsefenin bir parçası saymalarına hücum etmiş ve bu ilmin sâdece felsefenin bir «âleti» olduğunu ileriye sürmüştü. Nihâyet, bu şârihlerin talebesi olan Süryânîler de, mantığı onlar gibi bir «âlet» olarak telâkki ediyorlardı. Buna misâl olarak VI. asır Süryânî mantıkçılarından Sergius'u zikredebiliriz. İşte bu âlim mantığın bir âlet olduğunu bir eserinde açıkça ifâde ediyordu.

Bütün bunlara ilâve olarak, ilk islâm âlim ve mantıkçılarına gelince, meselâ İbn al-Muâffâ⁵ (ölm. 759) ve al-Kindî (ölm. 873) İslâm düşüncesinin gelişmeleri sırasında, mantığın ilimler sınıflamasındaki mevki ile tavsifi hususunda bu öncekilerin münakaşalarından, tercüme faaliyeti sâyesinde her halde haberdar olmuşlardı. Çünkü al-Kindî ilk defâ olarak Aristonun ilimler sınıflamasını,

¹ P. Moraux, *agn. esr*, s. 173-174

² O. Hamelin, *Le système*, s. 88

³ E. Bréhier, *Hist. de la philosophie*, c. I, s. 307

⁴ «*Organon*» isminin âlet mânâsına gelmesi büyük âlim Aldo Mieli'yi de bir yanlışlığa sürüklemiştir. Yazar, «*La Science arabe*, Paris, 1942» adındaki kıymetli eserin de (s.96'da) Aristoteles'in *Organon*'u zannederek H. George Farmer tarafından yazılmış bulunan «*The Organ of ancients, from Hebrew, Syriac and Arabic sources*» (Oxford 1931) adlı araştırmasını zikretmektedir. Fakat bu eser A. Mieli'nin zannettiği gibi Aristoteles'in *Organon*'una değil, eski devirlerde pneumatik ve hidrolik sistemde çalışan bazı «müzik âletleri» ne dair bir çalışmadır. Mieli herhalde bu kitabı görmeden—ismine aldanarak—böyle bir yanlışlığa düşmüş olmalıdır.

«*Mahiyat ul-‘ilm ve aksamuhu*» adlı eseriyle İslâm dünyasında tanıtıyordu. Sonra, yine al-Kindî, mantığın tavsifi hakkında Aristotodan ve şârihlerinden ayrılmıyarak, bu ilmi «Yüksek İlimler» (= العلوم العالیة) 'den değil fakat sâdece «Âlet İlimleri» (= العلوم الآلة) den saymış oluyordu¹.

II — FĀRĀBÎ'de İLİMLER TASNİFİ ve MANTIK

Al-Kindî'nin, ilimler tasnîfi ve mantığın tavsifi hakkındaki fikirlerini esaslı olarak tesbit etmemiz için lüzumlu eserleri kayıp bulunduğu ve onun, Abū Rîda tarafından neşredilmiş parçaları (*Dār al-Fikr al-‘Arabî*, Mısır, 1950) bu hususları iyice göstermeğe yeter sayılamıyacağı için, İslâm âleminde bu meseleyi en eski ve mevsuk olarak ancak Fârâbî'ye dayanmak suretile açıklamak mümkün olabilecektir.

Fârâbî böyle bir meselenin doğrudan doğruya araştırmasına girişmezden önce, kendisinden evvelkilerin de bu meseleyi nasıl incelediklerini belirtiyor. Diyor ki: «...Felsefeye başlamak için eskiden birçok görüşler vardı. Söz gelimi Eflâtunculara göre felsefeye giriş için hendese ilmi lâzımdır. Onlar buna misâl olarak bizzat Eflâtunu gösterirlerdi. Çünkü Eflâtun kendi mekteb'inin (میکل) kapısına «hendese bilmeyenler buraya girmesin» sözlerini yazdırmıştı. Zira, Eflâtunculara göre hendese delilleri bütün delillerden daha doğrudur...»².

Fârâbî, elde bulunan bütün eserleri içinde, sâdece bir defaya mahsus olmak üzere Aristonun da mantık anlayışına ve bunun ilimler sınıflamasındaki mevkiine temas ederek diyor ki: «Aristu-
tâlîs çok gayret ve cehid sarfederek mantık'a önem vermiş... ve sonra da mantığın arkasından tabîiyât (fizik) ve ilâhiyât

¹ İ. Hakkı İzmirli, *Felsefe-i islâmiye tarihi, al-Kindî*. İst. 1923 s. 23. Yalnız burada itirâza açık olan bir nokta vardır; İzmirli «al-Kindî'nin getirdiği ilimler tasnîfi, sonradan hemen bütün islâm âlimlerince kabul edilmiştir» demektedir ki, bu yanlış bir görüş olmalıdır. Çünkü gerek islâm doğmatikleri, gerekse Fârâbî ve diğer islâm filozofları, bu klâsik ilimler tasnifinin yanında, müstakil ve ayrı tasniflerde ortaya koymuşlardır. Bu hususta ilerdeki sayfalarda bilgi verilecektir.

² Fârâbî, *Risāla fīmā yanbağī kabla ta'allum al-falsafa*, (Dieterici) s. 52, (16-20)

(théologie) ilimlerine geçmişti»¹. İşte bu ifâdeye bakılacak olursa Fārâbiye göre Aristo, mantık ilmini felsefeye bir giriş olarak, bütün ilimlerin başına yerleştirmiştir².

Türk-islâm filozofu bundan sonra Aristonun halefi ve talebesi olan *Theophrastos*'a (332-288) geçerek «... *E-Sâfrastus*(!) ve onun taraftarlarına gelince: Bunlar da felsefeye giriş için ahlâk'ı şart koştular. İnsan ilme başlamazdan önce kendi ahlâkını düzeltmelidir, yoksa o insan, tam ve doğru bilgilere sâhip olmayacaktır dediler» demektedir³.

Nihayet Fārâbi, Stoahların da görüşlerine temas ediyor: Yalnız onun burada bahsedeceği Stoahlar, İ. ö. I. asırda yaşamış kimseler olduklarından, filozofun daha eski Stoahlar hakkında bir fikri olmadığı anlaşılıyor ve üstelik verdiği bilgide de bâzı tarihi hatâlara düşüyor. Diyor ki: «Saydalı Beōtis (= وائيس) ilme fizikle başlamayı münâsip gördüğü halde, onun talebesi (?) olan Enūriķos (!)'a göre ise, felsefeye giriş için mantık ilmi lâzımdır. Ve mantık ilmi doğrunun yanlıştan ayrılması için bir âlet'tir...»⁴.

İşte bahsettiğimiz yanlışlıklar Fārâbinin bu izâhlarında vârit olmuştur. Çünkü Sayda'lı (= Sidon'lu) olmak üzere ikisi de İ. ö. I. asırda yaşamış, iki tâne bu isme uyan kimse vardır. Bunlardan birincisi «Sidon'lu Boethus», ikincisi de yine Sidon'lu Boethos'tur. Yalnız yazılış farkından başka bunlar arasında bir fark daha vardır: Birincisi Peripatosçuluğa kayan bir Stoah olduğu halde⁵, ikincisi -ki «Boηθοσ»'tur.- doğrudan doğruya bir Peripatosçu idi. İşte Fārâbinin bahsettiği ve yanlış olarak «Beotis» diye telâffuz ettiği şahıs bu ikincisi olmalıdır. Sonra yukardaki izâhatında Fārâbinin talebe (= tilmîz) diye zikrettiği Enūriķos -ki bu da herhalde Androniķos olacaktır- Boēthos'un talebesi değil, fakat hocâsıdır. Bütün bunlar arasında ise, dikkate

¹ Fārâbî, *Kitâb al-Cam' bayna ra'gay al-hakîmayn*, (Dieterici), s. 6, (20-25)

² Fārâbî, *Kitâb al-Taṭṭî'a*, Hamîdiye no. 812, vr. 1b.

³ Fārâbî, *Risâla fimâ yanbağî*, (Dieterici) s. 52 (20-23) İslâm filozoflarından İbn Miskavayh te böyle bir görüşü tutmakla Fārâbiden ayrılmaktaydı. Bk. H. Ziyâ Ülken, *La Pensée de l'Islam*, s. 415

⁴ Fārâbî, *Risâla fimâ yanbağî*, s. 52, (1: s. 53, 1-4)

⁵ L. Robin, *La Pensée grecque*, Paris, 1948. s. 412

değer bir husus daha vardır : Bu da aşağıya Grekçe aslı ve tercümelerini koyacağımız Jean Philopon ve Elias'a âit bazı fragmentlerden de anlaşılacağı gibi, Fârâbî'nin verdiği bu bilgiler, -bâzi isim ve tertip hatâlarına rağmen- şifâhî değil, fakat doğrudan doğruya yazılı kaynaklara dayanmaktaydı. Ve belki de bunların daha Fârâbî zamanında asılları veyâ arapça tercümeleri bilinmekteydi.

İşte bu greke fragment'lere göre :¹

«...Τριτον η̄ν εφεξ̄ης κεφάλαιον τὸ π̄θεν δεῖ ἄρχεσθαι τῶν Αριστοτελικῶν συγγραμμάτων. Βοηθος μὲν οὖν φησιν ὁ Σιδώνιος δεῖν ἀπὸ τῆς φυσικῆς ἀρχεσθαι πραγματείας, ἄτε ἡμῖν συνηθεστέρας και γνωριμου, δεῖν δε̄ ἄει ἀπὸ τῶν σαφεστέρων ἀρχεσθαι και γνωριμων ὁ θε τοῦτου διδασκαλος Ἄνδρονικος. ὁ Ροδιος ἀκριβέστερον ἐξεταζων ἔλεγε χρη̄ναι πρότερον ἀπὸ τῆς λογικῆς ἀρχεσθαι, ἥτις περι τῆν ἀποδειξιν καταγινεται...»

«Terc»: Nihayet üçüncü husus, Aristonun eserlerini incelemeye nereden başlamak lâzım geldiğini bilmek idi. Sidon'lu Boéthos, daha meşhur olduğu ve zâten bir işe dâimâ en açık ve en bilinen şeylerle başlamak icâb ettiği için, fizik'le başlamak lâzım olduğunu söylemektedir. Ondan daha vâzih bir araştırma yapmış olan hocası Rodos'lu Andronikos ise, ilk önce isabâta bağlı olan mantık'la başlamak lâzımdır diyordu...»

Bundan sonra Elias'a ait bir fragment'te ise :²

«Ἄνδρόνικος δέ ὁ Ῥόδιος ὁ περιπατητικός ὁ ἐνδέκατος δίδοχος τῆς Ἀριστοτέλους σχολῆς ἀπὸ τῆς λογικῆς ἐλεγε (sc: δεῖν ἀρχεσθαι)...»

«Terc»: Aristo mektebinin on birinci müdürü peripatosçu Rodos'lu Andronikos, araştırmalara mantıkla (başlamak) lâzımdır diyordu..»

Bunu tâkib eden ve yine Elias'tan kalma başka bir fragment'te :³

«οἱ δέ λέγοντες ὅτι δεῖ ἀπὸ τῆς λογικῆς ἀρχεσθαι, ἔφασκον ὅτι ὄργανον ἢ λογικῆ και δεῖ π̄ωτον εἶδεναι τὸ ὄργανον και εἰθ' οὕτως

¹ Johannes Philoponi, *In Categorias*, nşr. Busse, (= C. A. G. XIII, 1) 5, (15-20)

² Elias, *In Categorias*, nşr. Busse, 117, (22-24). (= C. A. G., XVIII, 1)

³ Elias, göst. yer. 118 (20-24)

ποῦ δεῖ χρῆσασθαι τῷ ὄργάνῳ. οὕτω γὰρ ἐπὶ μανασσῶν τεχνῶν ἔχει. ὁ γὰρ φοίτησας εἰς τεκτονα πρῶτον μανδανει τὰ ὄργανα, οἷον τυμπανον τέρετρον, καὶ εἰθ' οὕτως ἄρχεται αὐτῆς τεκτονικῆς.... »

«Terc»: Araştırmalara mantıkla başlamak lâzımdır diyenler, mantığın bir âlet olduğunu ve önce âleti bitmek lâzım geldiğini, sonra da böylece ondan istifâde etmek gerektiğini iddia ederler. Zâten bu, el-san'atlarında da böyledir: Marangoz mektebine giden bir kimse, önce tokmak, makkap gibi âletleri kullanmayı öğrenir; daha sonra da bizzat marangozluk san'atına böylece başlar...».

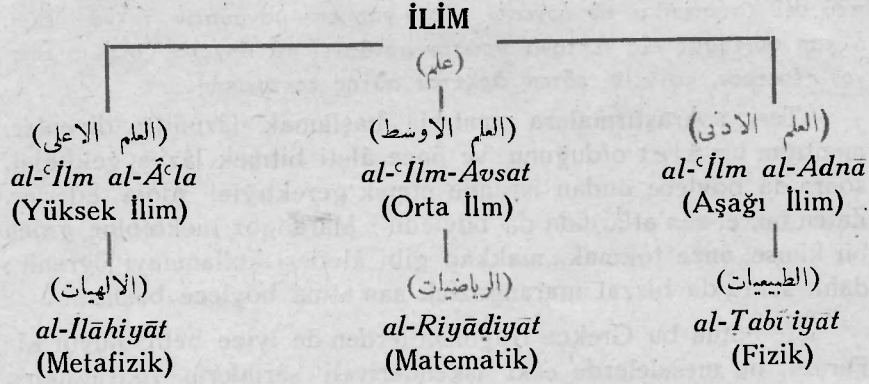
İşte bütüü bu Grekçe fragment'lerden de iyice belli oluyor ki, Fârâbi, bu meselelerde eski İskenderiyeli şârihlerin fikirlerinden faydalanmıştır. Üstelik böyle bir istifâdeyi temîn etmek için, her halde daha Fârâbi zamânında bu nevîden şerhler, belki de arapçaya tamâmen tercüme edilmişlerdi.

Netîce olarak: Fârâbi «mantık» hakkındaki bu eski görüşlerden birini benimsemeden önce, bunları ayrı ayrı değerlendirmek için üzerlerinde duruyor: «Bu görüşlerin hiç birisi de küçümsenemez, diyor. Zîrâ söz gelimi *ahlâk*'ı temizlemeden önce ilme (= felsefe'ye) başlamak doğru olmadığı gibi; *mantık* ile de, doğruyla yanlış birbirinden ayırt edilir. Bu ayırma da mantığın *burhan*'ları ile olur. Ammâ *bürhanlar* da iki türlüdür. Birincisi *hendese* *bürhanları* bilmek lâzımdır. Bunun içindir ki, mantıktan önce *hendese*'ye de ihtiyaç vardır.»¹

Demek oluyor ki, İskenderiye ve Süryânîler süzgecinden geçen bir Grek felsefesiyle karşılaşmış olan ilk İslâm düşünürleri, başlangıçta, her bakımdan Grekleri taklit etmişlerdir. Fakat bununla berâber meselâ al-Kindî (ölm. 873) bir taraftan «*Mâhiyat al-İlm*» adlı eseriyle Aristo ilimler tasnifini İslâm âlemine bildirirken, diğer yandan da oldukça bağımsız bir tasnif ortaya koyuyordu. Buna göre ilimler üçe ayrılır:²

¹ Fârâbi, *Risâla fima yanbagî kabla ta'allüm al-falsafa*, (nşr. Dieterici), s. 63 (8-12)

² İ. Hakkı İzmirli, *Felsefe-i islamiye tarihi*, s. 61 İslâm dünyasında çeşitli fikir cereyanlarında görülen ilimler tasnifi hakkında ayr. bk. Louis Gardet et M.-M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane*, Paris, 1948. s. 101—124.

İşte bu tasnif, Grek tasnifinden ayrı olarak İslâm âleminde, sonradan İbn Sâna ve diğerlerinin benimsiyecekleri bir klişe haline gelecektir.

Fārâbiye gelince: Yukarıda açıklanmış olduğu gibi, eski ilimler sınıflamasına dair oldukça sağlam bilgilere sahip olduğu anlaşılan bu büyük Türk-İslâm filozofu, zâhiren Aristodan mülhem fakat esas bakımından İskenderiyelilere dayanan bir ilimler tasnifi ortaya koymuştu. Yalnız bu sınıflamada Grek filozofunun kullandığı «*gnosis*» ve «*praksis*» deyimleri İslâm felsefesine «*nazarî*» ve «*amelî*» şeklinde girmiş olmalarına rağmen, Fārâbi ilk defâ olarak bir neologisme yapmak sûretile *gnosis* ve *praksis* karşılığında «*kıyasî*» ve «*gayr-i kıyasî*» deyimlerini kullanmaktadır. Buna göre ilimler:

a) Kıyasî (yânî *nazarî*) ve bir de

b) Gayr-i kıyasî (yânî *amelî*) diye ikiye ayrılmış bulunmaktadır ¹.

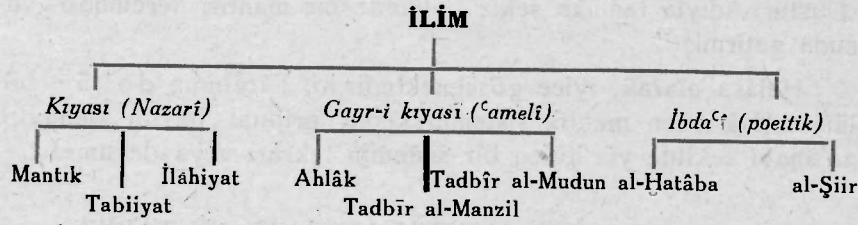
Fārâbi'nin bu iki terime âit olarak verdiği izâhât şudur: «...Gayri kıyasî ilimlerin ereği pratik bir iş (ان تعمل عملا ما من الاعمال) olup, tıp, ticaret, mimarlık vs. gibi san'atları içine alır. Kıyasî ilimler ise beş tânedir: Felsefe, Cedel, Sofistâ'ı, Hatâbet ve Şiir

¹ Fārâbi, *Kitab al-Tavti'a*, (Hamîdiye, no. 812, vr. 1b). Buradaki *kıyasî* kelimesi aslında «*sylogistique*» demektir ve bâzen de «*analogie*» karşılığı olarak kullanılır. Fakat burada edebiyatta kullanılmakta olan «*kıyasî-semâî*» karşılığına benziyor.

san'atları...»¹. Gerçekten pek genel olan bu ilimler sınıflamasına karşılık, Farabî «*İhşâ' al-'Ulum*» ve bir de «*Risāla fî fadīlat al-'ulūm*» adlı eserlerinde², iki tasnif daha vermiştir. Yalnız *İhşâ' al-'ulūm* adlı eseri ansiklopedik bir kitap olarak ortaya konduğu için, burada gösterilmiş olan şekil bir ilimler tasnifi olarak kabul edilemez. Bu, ancak değişik ilimler için, bir düzen dâhilinde, ilimleri birbiri arkasından nasıl okumak gerektiğini anlatması bakımından alâka vericidir. İşte bu kitapta ilimler:

1. Dil ilmi, 2. Mantık 3. Tâlimî (öğretme) ilimleri,
4. İlähiyât (metafizik) 5. Medeni ilimler (siyaset) diye beş gurup hâlinde toplanmaktadır.

Fârâbî'nin gösterdiği ve birbirini tutmayan fakat esasında hepsi de bir tek şema halinde gösterilebilecek olan asıl ilimler sınıflaması şundan ibaret oluyor:

İmdi bu şemadan da belli olduğu gibi, artık Farabî sistemi ana-hatlarıyla meydana çıkmıştır. İşte bu sistemin başında da mantık bulunmaktadır. İskenderiyeli şârihlerden mülhem olduğu iyice görülen bu tasnif'te Fârâbî, onlar gibi «ibdâî» ilimleri lağv ederek bunu, en baştaki «mantık» a ilâve etmiş ve burada Aristo gibi mücerretten müşahhasa inen bir usul kullanmıştır. Üstelik ilimlerin başında bulunan -ve zâten bu sebeble «*Ra's al-'ulūm*» (رأس العلوم) diye isimlendirilmiş olan «mantık»,- hatırlatmalı ki, en başta Porphyrius'un Eisagoge'sini, ondan sonra Organon'un altı kitabının ve bunlara ilâve edilen *Rhétorique* ve *Poétique* kitaplarının toplamı ile dokuz bölüm teşkil ediyordu. Yalnız Fârâbî'de görülen bu mantık koleksiyonu tabîatiyle, onun orijinal bir buluşu sayılamaz. Çünkü, bundan evvelki sayfalarda da görmüştük ki, İskenderiyeliler ve Süryâniler dahi mantık deyince bunu aynı kadro içinde düşünüyorlardı. Netice olarak:

¹ Fârâbî, ayn. esr. vr. 1b.

² Fârâbî, *İhşâ' al-'ulūm*, ayr. Fârâbî, *Risāla fî fadīlat al-'ulūm*, Haydarabad, 1340, s. 2 ve (terc. Ülken-Burslan), Fârâbî, İst. 1944, s. 58

a — Aristonun eski şârihlerinde «Retorik» ve «Poetik» adlı ayrı iki tâne eseri mantık ilimlerine bağlanmıştı.

b — m. III. asırdan beri Porphyrius'un *Eisagoge*'si mantık tedrisatının başında okutulmaktaydı.

c — Grek şârihlerini takip ederek mantık faaliyetine devam eden Süryânîler de, başta *Eisagoge* olmak üzere İskenderiyelilerden gelme bir an'ane ile Organonla beraber, -ihtimal ki- Rhetorika ve Poetika kitaplarını mantıkla beraber okutuyorlardı.

d — Bundan başka Stoalılar da Retorikayı mantığın bir parçası saymaktaydılar.

e — Ve nihayet ilk islâm mütercimlerinden olan İshâk b. Hunayn (ölm. 912), Fârâbiden önce *Eisagogenin* istisnasıyla, al-«Dustûr» adıyla tanınan sekiz bölümde bir mantık tercümesi vücuda getirmişti.

Hulâsa olarak, iyice görülmektedir ki, Fârâbînin dokuz bölüm ihtivâ eden mantık sistemi, kendi orijinal tertibi olmayıp, an'anavî şekilde yürütülen bir sistemin tekrarı veya devamıdır.

III. F. FARABÎNİN MANTIK ANLAYIŞI VE TARİFİ

ORGANON ismi, R. Bacon'da «*Novum Organum*», Descartes'ta «*Regalae ad directionem ingenii*» ve fransızca «*Logique de Port-Royal, L'Art de Penser*» gibi isimler kazandırdığı şekilde, arapçada da aynı rolü oynamıştır ¹. İslâm âleminde mantığın en tanınmış isimleri: «İlm ul-âle», «ilm ül mîzân» dır ². Bununla beraber mantık lafzının bizzat Grekçe olarak kullanılmış olduğu görülmektedir. Belki de bu terim bizzat Grekçe aslının bir tercümesinden ibâret te olabilir. Çünkü al-Hârizmî (ölm. 997), mantık ilmine bâzen «lûğiyâ» (لوجيا) adının da verildiğini kaydetmektedir ³.

¹ İ. Madkour, *l'Organon d'Aristote*, s. 51

² İbn Sînâ, *Tis' rasâ'il*, s. 16; = İbn Sina, *Mantiq*, s. 5; Ğazzâlî, *Mi'ğâr al-İlm*, s. 12 vd., krş. İ. Madkour, *ayn. esr.* s. 51. Yalnız dikkat edilecek birşey vardır ki, bu «ilm al-mîzân» tabirini aynen *kimya* için kullanılan «ilm'al-mîzân» ile karıştırmamalıdır.

³ Al-Hârizmî, *Mafâtiḥ al-ʿulūm* (nşr. Van Vloten), s. 85; krş. İ. Madkour *ayn. esr.* s. 51

Bütün bunlardan eski olan Farâbî'nin mantık deyimi'nin tahlil ve açıklaması ise, çok daha ilgi vericidir. Farâbî mantık'ı şöyle tarif etmektedir: «... Matik ismi *nutk* (النطق) sözünden gelmektedir. Ve bu deyim eskilerde üç şeye delâlet ederdi. Birincisi insanın akli şeyleri kavramasına yarıyan bir «*kuvvat*» demektir. İşte eskiler bu kuvvet'le iyi ve kötü fiilleri birbirinden ayırt ederlerdi. İkincisi mantık deyince, insan ruhunda anlama suretile (= بالفهم) hâsıl olan *ma'kul'leri* incelemegi kasederlerdi. Ve bu mefhumlara «iç-konuşum» (= النطق الداخلي) adını verirlerdi. Üçüncü olarak ta lisandaki *bağlaşımlı* sözler (cümleler) manasına gelir ve buna da «dış-konuşum» (= النطق الخارجي) adını verirlerdi... Demek ki konuşma gücümüze bir takım kanunları veren «mantık ilmi»dir. Şöyle ki evvelâ «iç-konuşum» adı verilen mefhumlara ve ma'kulât'a ait kanunları, sonra da «dış-konuşum» adı verilen ve bütün diller için ortak olan deyimlerin kaidelerini ortaya koyar... Ve mantık ilmi, konuşma gücümüzü *doğru*'ya yönelterek, bizi düşülmesi mümkün ve muhtemel her türlü yanlışlıklardan korumaktadır...¹

Farâbî'ye göre mantık tıpkı nahiv (gramer) ilmi gibi kelimeler ve lafızlarla meşgul olduğundan bu iki ilim bâzı hususlarda birbirine benzerler. Bizzat Farâbî'nin ifadesiyle «...mantık, nahiv ilminden bâzı hususlarda ayrılır, fakat bâzı hususlarda da onunla birleşir. Şöyle ki, nahiv ilmi bir topluluğun kullandığı kelimelerin ve lafızların kanunlarını verirken, mantık ilmi bütün cemiyetlerin ve milletlerin kullandıkları lafız ve kelimelerin kanunlarını verecektir. Üstelik mantıkçılar sıfat'lara *maḥmûl*, mevsûf'lara da *mevzû* adını verirler...»²

Farâbî'nin bu ifadesinden anlaşılan şudur: Mantık, gramer ilmi gibi lafızlar ve kelimelerle de uğraşmakla beraber ondan iki bakımdan ayrılır: Evvelâ mantık ilmi bir tek halkın ve milletin lafızları ile değil, fakat yer-yüzündeki bütün milletler için müşterek olabilecek deyimlerle meşgul olacak ve bu bakımdan nahiv ilminden daha unumî ve küllî bir vazifede bulunacaktır. İkinci

¹ Farâbî, *Kitâb al-mantık* Hamidiye, no. 12, vr. 2 b

² Farâbî, göst. yer. vr. 2 b, ve bir de *İhşâ' al-'ulûm*, terc. A. Ateş s. 64—87 arasında *mantık* hakkında Farâbî'nin genel fikirleri bulunmaktadır ki, bunlar az-çok benzerlikle Farâbî'nin *al-mantık* (bk. br. s. 168-b) adlı yazısında da mevcuttur.

bakımdan da teknik terimler hususunda mantık ilmi gramer ilminden ayrılacaktır. Meselâ gramercilerin sıfatları, mantıkçıların dilinde «*mahmûl*», mevsufları da «*mevzu*» ismini alacaktır. Bu ve buna benzer misâllerle mantık, nahiv ilminden daha umumî olmak bakımından ayırt edilmek icab edecektir. Bununla beraber, bu konudaki araştırmaları daha fazla ilerletmeden ilâve edelim ki, Fârâbî bir ara, zamanın meşhur gramercisi Abû Bekr b. al-Sarrâc'a felsefe dersleri verip, ondan hususî olarak nahiv tahsil etmişti¹.

İşte bu husus dikkate alınacak olursa neden ilk defa olarak Fârâbî'nin böylece mantıkla nahiv arasındaki benzerlik ve ayrılıkları belirtmeğe çalıştığı daha iyi anlaşılır. Kısaca, mantık-gramer benzerliğini filozof şu sözlerle bir neticeye bağlıyor:

«...Mantık diyor nahiv ilmine benzer, çünkü nahiv ilminin dil ve kelimelere olan nisbeti ve bağlılığı ne ise, mantık ilminin de akıl ve mâ'küllere olan nisbeti odur. Üstelik nahiv ilminin kelimeler hakkında verdiği kanunların benzerlerini mantık ilmi bize ma'kûl'ler sahasında verecektir...»².

İşte burada dikkati çeken bir hususu belirtelim: İlk defâ Fârâbî'nin ortaya attığı bu «mantık-gramer» ilgileri ve mukayesesi, sonraki mantıkçılara olduğu gibi intikal etmiş ve meselâ Gazzâlî dahi bu şekilde bir benzetme ve mukâyeseyi Fârâbî'den almış görünmektedir³.

IV. FÂRÂBÎ MANTIĞININ ESASLARI VE BÖLÜMLERİ

Mantık, Fârâbî'de üç kısım göstermektedir: *Mukaddeme*, *burhan ve netice*... Fakat bütün bunların esasını *burhân* teşkil etmektedir⁴. Bizzat Fârâbî'nin ifâdesine göre: «mantıkta, burhan için önce ve sonra olmak üzere bir takım kitaplar okunur...»

a — Burhan'dan önce okunan kitaplardan bâzıları netice'nin şartlarını verir. Bu sâyededir ki burhan'lar doğru olabilirler. Bu bilgileri bize «*Kitâb al-ibâra*» (Peri Ermeneias) verecektir. Diğer bâzı kitablardan da «*burhân*» için lüzumlu «*mukaddemât*» okunur. Bu da ha d'lere (terimlere) dâir olan «*Kitâb al-makûlât*» ta (Kate-

¹ İbn Abî 'Usaybi'a, 'Uyun al-Anbâ', c. II, s. 139

² Fârâbî 'Ihsâ' al-'Ulum, s. 27

³ krş. Léon Gauthier, *Ibn Roschd*, Paris, 1948. s. 49.

⁴ Ülken-Burslan, *Fârâbî* s. 20

goriler'de) bulunacaktır. Burhan'dan önce okunan diğer kitaplar da, burhanın şekli için «*Kitab al-kıyās*» (I. Analitikler) ve Burhān için bâzı hususları da «*Kitāb al-Burhān*» da (II. Analitikler'de) bulacağız¹.

B — Burhan'dan sonra okunan mantık kitapları ise, doğru ile yanlış burhān'ın nasıl olduklarını gösterirler. Yanlış burhanlara delil olarak «*Kitab al-Şi'ir*» (Poetika) okunur. Bâzı burhanların doğruluğu ile yanlışlığı müsvi olur. Bu da «*Kitāb al-Hatāba*» (Rhetorika) da okunur. Diğer bazı burhan'ların ise, doğruluğu, yanlışlığından daha kuvvetlidir. Bunlar da «*Kitab al-Cadal*» de (*Topika*'da) bulunacaktır².

Fārâbî mantığı esas bakımından Aristo mantığına dayandığı için, yukarda bizzat kendisi tarafından verilen tertibe dikkat edersek, o da Aristonun sistemini benimsemiş görünmektedir. Şöyle ki bu külliyât başta *Isāgūc* olmak üzere şu tertiptedir:

A — BURHĀN'dan ÖNCE

(Mukaddamāt)

- I. 1. *Kitab al-Madhal* (= Eîsāgōge)
2. *Kitab al-Makūlat* (= Kategoriler)
3. *Kitab al-İbāra* (= Peri-Ermeneias)
4. *Kitāb al-kıyās* (= Analûtika'1-Ulā = I. Analitikler)
- II. 5. *Kitāb al-Burhān* (Analûtikā's-tāniya = II. Analitikler)

B — BURHAN'dan SONRA

- III. 6. *Kitāb al-Cadal* (= Diyalektik = Topikler)
7. *Kitāb al-Hikmet al-mūmavviha* (= al-Sūfistāi = Sofistik)
8. *Kitāb al-Hatāba* (Rhetorika)
9. *Kitāb al-Şi'ir* (= Poetika)

Tıpkı Aristoteles'te olduğu gibi, Fārâbî'de dahi mantık'ın belkemiğini «burhan» (= isbât) nazariyesi teşkil eder. Bu nazariye ise «malûm»dan hareket eder, ve önceden «bilinmeyen» başka bir

¹ Fārâbî, *Fî-mā yanbağî kabla ta'allām al-falsafa*, (Dieterici) s. 51, (1-8) ve ayr. (21-24)

² Fārâbî, *agn. esr.* s. 52, (5-19)

gerçek'in bilinmesinde bize yardımcı olur. Nitekim bu usûle uymak suretiyle Fârâbî «mefhumlar» (yânî *al-Taşawwurat*)'ı gösteren kategoriler'i ve sonra da bunların nasıl mezc edileceğini gösteren *Peri Ermenias*'ı (*K. al-'Ibara*)'yı; bunu müteâkip «kazıye» (hükümler)den meydana gelen *I. Analitikler* (veya syllogisme)'i ele alır. İşte adı geçmiş olan bu mantık bölümlerini Fârâbî bir «giriş» olarak kabul eder. Bundan sonra da *II. Analitikler* (yânî *isbât*) kitabında ilimlerin ve felsefenin asıl zorunlu ilkelerini ve kriterium'larını tâyin eder¹.

Aristo'nun mantık'taki başlıca gayesinin «Burhân» (İsbât) nazariyesinin kurulması olduğunu biraz önce zikrettik. Onun, bu teoriyi ortaya koymak için bir sıra halinde ifâde ettiği *Katagoriler*, (= Terimlerin ve küllî mefhumların bulunması), *Peri-Ermenias* (= Hükümlerin araştırılması), *I. Analitikler* (= Kıyâs nazariyesinin araştırılması), *II. Analitikler* (= İsbât nazariyesi) kitapları saf (= formel) mantık hakkındadır². Bunlardan sonra gelen iki kitap: *Topika* ve *Sofistika* ise «tatbikî mantık» hakkındadır³.

İşte Fârâbî dahi mantık'ı meydana getiren bu kademeleri aynen kabul ederek, ilimdeki burhân (yânî isbât)'ın bizi «zarûrî bilgi»ye ulaştırdığını ileri sürüyor. Fakat diğer taraftan «mümkün bilgiler»i elde ettiğimiz bir varlık sahâsı vardır ki, bu da mümkünler âlemidir. İşte bu sâhadan elde ettiğimiz bilgiler de (Diyalektika — Cadal) kitabında söz konusu edilmektedir. Kısa bir ifadeyle: Fârâbî her ne kadar asıl ve gerçek bilgi'nin *Burhan* (yânî *II. Analitikler*) kitabında ortaya konulmuş olan «zorunlu» bilgi nevelerine dayanması lâzım geldiğini kabul ederse de, ihtimâlîyet, -cedel'den geçmek suretiyle- şiir'e kadar derecelenmek suretile gerçek'in bulunmasını tâyin edebilir kanâatindedir⁴. Şukadar var ki şiir, gerçekler bilgisi'nin en alt basamağını teşkil eder. Bu ilim ayrıca -Farabî'ye göre- «yalan ve abes» şeylerden ibârettir: Çünkü şiir, zihnimize bir yakîn ve kanaat vermez⁵.

1 A. Adivar, Fârâbî madd. İA. c. 4/s. 460

2 B. St. Hilaire, *Trad. de la logique d'Aristote*, c. 1/s. LXVIII.

3 B. St. Hilaire, *ayn. esr.*, c. 1/s. LI.

4 A. Adivar, *göst. yer.*, s. 460

5 Farabî, *Ihşâ al-'ulûm*, s. 26 — A. Adivar, *göst. yer.*, s. 460.

Fârâbî bu şekilde mantıkta bir «kademe» takip ederek, esasî Burhan teşkil etmek üzere -en basit mefhum ve sözlerden başlayarak- asıl *İsbât'a* yarayacak olan burhan etrafında önce ve sonra olmak üzere bu kitapları ikiye ayırıyor. İşte burada görülen ilk dört kitap *burhân* için lüzumlu olan prensipleri ve netice-nin bâzı şartlarını, burhân şekillerini vs. verecektir. Daha sonra burhan (*II. Analitikler*) kitabında ise, bizzat «burhân» ve onun icap ettirdiği unsurlar incelenmektedir. Bundan sonraki dört kitap ise, bize yanlış ve doğru derecelerine göre çeşitli burhanları gösterecektir. Meselâ «*hatâbat*», «*şîr*» «*sofitik*» ve «*cedel*» kitapları.

İmdi, Türk-İslâm filozofu, eserlerinin başına İsbâgüci'yi umumî bir mantık bilgisi vermek için yerleştirmiştir. Esâsen Fârâbîden sonraki âlimler de bir ilme başlamazdan önce, onun evvelâ ismini, sonra konusunu ve mâhiyetini, diğer ilimlerle ilgisini, dînî değerini vs. olmak üzere *on umde* hâlinde «*Mebâdi' al-fann al-âşara*» diye bir usul takip etmekteydiler¹. Fakat böyle bir gelişmenin ilk kurucusu da Fârâbî sayılır. Zîrâ filozof bir ilimler ansiklopedisi olan *İhsâ' al-ülüm* adlı eserinde her faslın başında, meselâ mantıkta, bu ilmin önce lüzumunu, sonra faydasını, zarûrîliğini, diğer ilimlerle gösterdiği benzerlikleri, onlardan ayrıldığı hususları vs. anlatmak alışkınılığında idi.

Netice olarak: Aristoteles mantığını Yeni Platoncu felsefeye tatbik eden ve üstelik Plotinus'un talebesi olan Porphyrius (İs. ö. 232-304 civ.)'un εἰς τὰς Ἀριστοτελοῦς Κατηγορίας (= Aristonun Kategorilerine giriş) adıyla yazmış olduğu ve Fârâbî tarafından *mantık külliyyatı*'nın en başına konmuş olan bu risâlede *küllîler* meselesi incelenmektedir. Batı Skolastiğinde «*quinque voces*», grekçede «*Πεντέ φωναι*» ve nihâyet müslüman filozoflar arasında da «*al-aswât al-hams*» diye anılan *cins-nevî-fasıl-hassa* ve *araz*'dan meydana gelen «*beş külli*» meselesi, bu eserin başlıca problemlerini teşkil eder. Çünkü Aristoteles, Kategoriler kitabında *küllî terimler*'in nasıl meydana geldiğini incelemiş değildi. Oysa, Batı Skolastiği'ni büyük mücâdelelere sürüklemiş olan bu problem:

I. Acabâ küllîler gerçek midir?

II. Gerçek ise, cismâni mi, yoksa değil midir?

¹ Bâcürî, *Âştya 'âla matn al-Sullam*, Kahire, 1315, s. 16-17

III. Bunlar tek nesnelere içinde mi, dışında mıdır? gibi esaslı soruları ortaya atıyordu. Porphyrius gerçi bu soruları ortaya atmıştı, fakat bunların cevabını vermiş değildi.

İşte bu ufak fakat önemli risâle gerek müslüman filozoflar, gerekse onlardan önceki *Süryânî* düşünürler arasında büyük rağbet kazandı. Süryânîler'de *İsağüci*'nin tarihçesi bir yana¹, İslam çağında, Farabîden önce *İsağüci* üzerinde eser verenler şunlardır:

İbn al-Kāsim al-Rakıyy (m. IX. asır?): *İsağüci*'nin süryâniceden arapçaya tercümesi².

Abu İshak al-Kindî (m. 873?): Şerh, özetleme veya araştırma olarak çeşitli *İsağüci* risâleleri³.

Ahmed b. al-Sarāhī (m. 898) «*Kitāb İhtisar İsağüci*» adındaki bir «*İsağüci* özeti»⁴.

Muh b. Zakariyā al-Rāzī (m. 926): *İsağüci* şerhi⁵.

Kostā b. Lukā al-Balabbakī (820-912): *İsağüci* şerhi⁶.

Nihâyet bunları tâkib ederek Abu Naşr al-Fārābî de, Aristonun mantık kulliyâtından önce, bir giriş mâhiyetinde olmak üzere, çeşitli *İsağüci* tedkikleri ortaya koymuştur.

Fārābî'nin mantıktaki gelişmesine delil olan ve sayıları itibarıyla yüzleri bulan bu kitapları eski kaynaklarımızdan İbn al-Nedîm'in (ölm. 995) «*Kitāb al-Fihrist*» inde muhtasar olarak, daha sonra İbn al-Kıftî'nin (ölm. 1248) *İhbar al-ulema*'sında ve ondan sonraki İbn Abî 'Useybi'a'nın (ölm. 1270) «*Uyün al-anbā' fî tabakat al-atibbā'*» adlı eserlerinde daha tafsilâtli olarak, -hiç olmazsa isimlerle- zamânımıza kadar gelebilmiştir. Bunların bilinen nüshaları veya başka dillerdeki tercümeleri -şayet varsa- bu «bibliyografya» kısmında mevcut oldukları yerler ve kütüphane-

¹ Bu hususta etraflı bir araştırma ve tahliller için bk. Aron Freiman, *Die Eisagoge des Porphyrius in der syrischen Übersetzungen*, Leipzig, 1897.

² İbn al-Nadîm, *K. al-Fihrist*, c. 1., s. 243

³ İbn al-Nadîm, ayn. esr. c. 1., s. 256, ayr. bk. İbn al-Kıftî, *K. İhbar al-Ulama*, s. 241; ayr. bk. İbn Abî 'Useybi'a, «*Uyün al-anbā'*, c. 1, 210.

⁴ İbn Abî 'Useybi'a, ayn. esr. c. 1., s. 215

⁵ İbn Abî 'Useybi'a, ayn. esr. c. 1., s. 179; ayr. İbn al-Kıftî, ayn. esr. c. 1. s. 215.

⁶ İbn al-Kıftî, ayn. esr. se. 173.

lerdeki numaraları ile gösterilmiş bulunmaktadır. Şunu da ilâve edelim ki bunlardan çoğu henüz meçhul olup nüshaları ele geçmiş değildir.

Fakat ilk defâ olarak Fârâbî'nin bütün mantık sistemini içine alan bir «Külliyat»ı Ahmed Ateş tarafından bulunmuş daha sonra da bundan takrîben bir asırlık daha eski ikinci bir nüshası tarafımızdan Millet Kitaplığı'nda tesbît edilmiştir. Üçüncü nüsha ise F. Sezgin tarafından bulunmuştur. (Topkapı Sarayı ktp. Emânet kısmında no. 1730) İşte her ne kadar Farabi'nin sayıca bu kadar çok eserleri kayıpsa da, onun sistemini toplu olarak tesbît etmemize imkân veren hiç olmazsa üç tâne nüshaya sâhip bulunuyoruz. Bunlardan birincisi ve Ahmed Ateş tarafından bulunan, hâlen Süleymaniye kitaplığında Hamîdiye I. kısmında 812 nu mara ile kayıtlı bulunan nusha, en eskisi olup h. 1193 senesinde istinsah edilmiştir. İkincisi de bizzat tesbît ettiğimiz ve Millet kitaplığındaki 1882 Feyzullah Ef. kısmındaki yazmadır ve bu da İsfahanda 1098 h. de meydana getirilmiş tâlik yazılı daha eski bir nüshadır.

V. MANTIĞA DAİR UMÛMÎ MAHİYETTE ESERLERİ

Fârâbî, mantığın maksadlarını, esaslî problemlerini bâzı ufak risâleler hâlinde ve umûmî mahiyette olmak üzere inceleyen eserler de yazmıştır ki, bunların arasında meselâ «Kelamcılar» nokta-i nazarından yazılanlar da mevcuttur. Fakat esasî, *Peripatos* felsefesi bakımından incelenenler teşkil etmektedir.

a — *Cevâmi li-kutub al-mantıkiyye*¹. Nüshası malûm değildir.

b — *Kitab muhtasar camî al-kutub al-mantıkiyye*². Bunun da şimdiye kadar nüshası ele geçmemiştir.

c — *Kitâb al-alfaz va'l-hurûf*³. Bu eser ayrıca Suyûtî tarafından da *al-Muzhir* adlı eserinde on dokuz satırlık bir iktibasta bulunulmak suretile zikredilmektedir. Fakat kitabın tamamı henüz ele geçmiş değildir⁴.

¹ Al-Kıftî, s. 184

² Usaybi'a, c. II, s. 139

³ Al-Kıftî, s. 184; Usaybi'a, II, s. 138

⁴ Calâladdîn al-Suyûtî, *al-Muzhir*. nşr. A. Ca'd al-mavlâ, K'hire, 1949 c. I. s. 211 — 212. Krş. A. Ateş Farabî Bibl. s. 115

d — *Fuṣūl yuḥṭacu ilayhā fī ṣināʿat al-mantıq*¹. Bunun arapça aslı -İbrânî harflerile olmak üzere- mevcuttur.

e — *Kitāb muhtaşar al-kabîr fī ṣināʿat al-mantıq*². Nüshası yoktur.

f — *Kitāb muhtaşar al-sağır fī ṣināʿat al-mantıq, ʿalā ṭarīkat al-mütakallimîn*³. Mütakallimlerin noktai nazarına göre yazılmış olduğunu anladığımız bu eserin nüshası henüz malûm değildir.

g — *Kitāb fī men lehū nisba ilâ ṣināʿat al-mantıq*⁴. Nüshası yoktur.

h — *Kitāb al-mantıq*. Bir kaç sayfalık bu ufak eserin bir nüshası Hamîdiye 812 no. da vr. 1b — 3a arasında mevcuttur.

i — *Kitāb al-mudḥal ilâ ṣināʿat al-mantıq*⁵. *Munchen* 307 de görülen İbrânîceye tercüme edilmiş olan eser belki (?) de budur.

j — *Kitāb tawṭîʿa fîl mantıq*⁶. Bunun bir nüshası Hamîdiye no. 812 de vr. 3a — 9a. arasında mevcuttur. Krş. A. Ateş, s. §25

k — «*Kitāb ihşâ al-ulûm*» içinde Farabî mantığa da bir ölüm ayırmıştır. (nşr. Osman Emîn, Kahire, 1932, s. 53 — 74)

l — «*Cevâb mäsâʿil suila ʿanha*» adlı risâlesinde⁷, ekseriyetini Kategoriler teşkil etmek üzere bir çok mantık sualleri cevaplandırılmaktadır. Bu münâsebetle şunu da ilâve edelim ki, kanaatimizce bu risâle, Fârâbî'nin talebeleri tarafından sonradan «derlenmiş» olan ufak bir eserdir. Çünkü gerek ibâreler gerekse intizamsızlık bakımından bu risâle sistemli bir elden çıkmış olmayıp, adeta bir talebe «not defteri»ni andırmaktadır.

Hulâsa olarak Farabî hemen bütün eserlerinde mantığa muhtelif vesilelerle temâs etmiş bulunmaktadır.

¹ S. Munk, *Mêlanges*. s. 352, not. I, krş. Steinsehneider, *al-Fârâbî*, s. 15, nr. 3; ayr. bk. C. Brocklm. GAL. S. I, s. 481 (a. 5)

² al-Kıftî, s. 183; ³Useybia, c. II, s. 138;

⁴ al-Kıftî, s. 186; ⁵Useybia, c. II, s. 138; Brocklm. GAL. S. I, s. 481/3

⁶ al-Kıftî, s. 184

⁷Useybia, c. II, s. 139; ayr. bk. Brocklm. GAL. S. I, s. 481 a. 1) ve bir de Steiaschneider, *al-Fârâbî* s. 13/2.

⁸ al-Kıftî, s. 183; ⁹Useybi'a, II, s. 138

¹⁰ Nşr. Fr. Dieterici, «*al-Samarat al-marḥūyye*» (*Al-Farabî's philosophische Abhandlungen*, Leiden, 1891) s. 84 — 103

VI. — KİTÂB İSÂĞÜCİ

a — *Imlâ fi ma'ânî Isâgucî*¹. Bir nüshası malûm değildir.
b — *Şarh Kitâb Isâgucî 'ala Forfirius*⁴. Nüshası mevcut değildir.

c — *Tafsîr kitâb al-madhal fi sînâ'at al-mantık*³. Nüshasına bâzı kütüphanelerimizde tesâdüf olunan bu eser, esasen bir İsâgucî şerhidir.

c — *Ta'lik Isâgucî alâ Forfirius*⁴. Nüshası malûm değildir.

d — *Kitâb Isâgucî*. Hâlen üç nüsha hâlinde, zamânımıza kadar gelmiş olan bu risâle, Porphyrius'un eserine benzemeyen az çok özel bir aşırtmadır. Nüshaları, Hamîdiye no. 812 (vr. 5b — 9a) (krş. A. Ateş, *Fârâî Bibl.* s. 113), ikincisi Millet kitaplığında şahsen tesâdüf ettiğimiz, Feyzullah efendi 1882 nüshası. Nihâyet üçüncü nüshası F. Sezgin tarafından bulundu: Emanet 1730⁵

Netice olarak, *mantık* problemi konusunda gerekli sistematik ve tarihî kayıtlarıyla ele aldığımız bu yazıda, Fârâbî'nin hangi kaynaklardan istifâde etmiş olduğu açıkça görülmektedir. Buna ilâve edilmesi gereken bir nokta daha kalıyor ki: o da Fârâbî'nin grekçe bilmesi problemidir. Çünkü, bundan önce verilen Grekçe metinler (bk. br. s. 156—156) ve Fârâbî'nin bunlardan yakın olarak haberdar görünmesi-şâyet bu metinler o sıralarda Arapçaya tercüme edilmiş ise-bize Fârâbî'nin gerçekten eski Yunancayı bildiği kanıtını kabul ettirebilir.

NİHAT KEKLİK

¹ 'Usaybi'a, II. s. 138

² 'Usaybi'a, II. s. 138

³ Meselâ bk. Ayasofya ktp. 4830 vr. 46b—51b=4830/7 vr. 158b—164a = 4854/5 vr. 85b—88a. Bu eser A. Nagy'nin neşrettiği Latince tercümenin aslı olmalıdır. «*Liber Introductorius in artem logicæ demonstrationis*», von Muhammed einem schüler a'-Kindi's. villieit al-Fârâbî, *Beitrag zur geschichte d. phil. des Mittelalters. II/V.* München, 1897. s. 41—64. krş. A. Ateş, *Fârâbî, bibl.* s. 125

⁴ al-Kıfî, s. 183; Brocklm. GAL. S. I, s. 481 (A. 4). H. Derenbourg, İbn Bâcce'nin bu esere bir şerh yazdığını haber vermektedir. bk. H. Derenbourg, *Les Manuscrits arabes de L'Escorial*, Paris, 1884, No. 612/2; *Ta'âlîk li-abî Bekr Muh. İbn al-Sa'ig 'alâ kitâb Abî Nasr b. Muh. al-Fârâbî Fi'l madhal wa'l usul min İsâgucî*. vr. 6a—44b. Ayr. bk. Steinhneider, *Al-Fârâbî*, s. 20 ve 214. ayr. Casri, *Bibl. Arabico-Hispana Escorialensis*, I, s. 182, ve bir de *Eibl. Ecdliane catalg. c. I*, s. 117. mss. no. 457

⁵ Bu üç nüshanın özellikleri hkk. tafsilât için bk. *Fârâbî'nin Kategoriler Kitabı*, nşr. Nihat Keklik, (İst. Üniv. İslâm Tetkikleri Enst. Mecm), sayı II, ilâve İst. 1960